

werkgelegenheid zijn zowel in relatieve als absolute termen omvangrijk. Ditzelfde geldt uiteraard voor de in- en outputrelaties van deze sectoren met die delen van het bedrijfsleven waarop de bedrijfshistorici hun vizier gemeenlijk fixeren.

In de geschiedkundige literatuur is aan de gezinsgebonden takken van detailhandel en ambacht van de laat-negentiende en twintigste eeuw wel enige maar bepaald niet overdadige aandacht geschonken, hoewel voldoende voor een goede impressie. Voor de landbouw is die aandacht echter als wel zeer intensief aan te merken, dus meer dan voldoende om die sector ten volle in bedrijfshistorische syntheses te betrekken. Ook in detailhandel, ambacht en boerenbedrijf is sprake van ondernemerschap, bedrijfsstrategie en managementconcepten en van relaties met lokale, regionale, nationale of zelfs internationale markten, hoewel op ten dele andere wijze dan in het grotere of zeer grote bedrijfsleven. Veel van de ideeën inzake strategie en management annex advisering en voorlichting is voor middenstand en boeren *overhead* gerealiseerd in middenstands- en boerenorganisaties en -coöperaties, waaraan ook nog eens de functies van bedrijfskrediet en collectieve in- en verkoop verbonden zijn. Een boeiend thema in dit verband is een geleidelijke transitie van een meer ideële naar een verzakelijkte en gecommercialiseerde grondslag van deze organisaties. Vooral de landbouw steekt er wat betreft deze aparte organisatievorming boven uit, zulks uitmondend in een bijzondere vervlechting met overheid en politiek in het fameuze groene front.

Kortom: ruimte te over voor een institutionele en bedrijfseconomische bestudering ook van deze sectoren met hun eigen kenmerken in het perspectief van het Nederlandse bedrijfsleven als geheel binnen de nationale en zelfs ook internationale economie. De tijd is wellicht nog niet geheel rijp voor een bedrijfshistorische synthese waarin ook dit alles zijn plaats krijgt, maar zó een synthese zou wel het uiteindelijke doel moeten zijn.

A. C. A. M. Bots

B. Bouwens, *Op papier gesteld. De geschiedenis van de Nederlandse papier- en kartonindustrie in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Boom, 2004, 400 blz., €35,-, ISBN 90 5352 984 5).

Sinds de zeventiende eeuw is de papierfabricage een van de belangrijkste takken van nijverheid in Nederland geweest. Na een periode van malaise in de achttiende eeuw, die een dieptepunt bereikte in de napoleontische periode (samen met de hele Nederlandse economie), begon in de negentiende eeuw een nieuwe fase, gekenmerkt door de invoering van een nieuw technisch systeem, waarvan de Fourdrinier-machine, die een doorlopende rol papier voortbracht, de kern vormde. Sindsdien is de papierfabricage een typisch voorbeeld van kapitaalintensieve massaproductie, die sterk afhankelijk is van de aanvoer van grondstoffen uit het bosrijke buitenland en ook zijn afzet voor een belangrijk deel over de grenzen vindt. De spectaculaire groei van deze bedrijfstak in de negentiende en twintigste eeuw weerspiegelt de groei van overheidsbureaucratieën, het onderwijs, het amusement en de consumptiegoederenindustrieën in westerse samenlevingen, die stuk voor stuk gepaard ging met een enorme vraag naar papier: voor documenten en circulaire, boeken, kranten en tijdschriften, reclame en verpakking.

De geschiedenis van de Nederlandse papierindustrie tot het eind van de negentiende eeuw is vrij uitgebreid beschreven, met de encyclopedische werken van Voorn en het proefschrift van B. W. de Vries als de belangrijkste publicaties. Een even gedegen (en fraai uitgevoerd) vervolg heeft Bouwens nu geschreven, met nadruk op de naoorlogse periode. Net als in veel andere bedrijfshistorische studies die de laatste tijd zijn verschenen (zoals het overzichtswerk van

Keetie Sluyterman, *Kerende kansen*, en het proefschrift van Doreen Arnoldus over familie-bedrijven) staat ook hier de vraag naar de bedrijfsstrategie centraal: 'de wijze waarop ondernemingen reageerden op voortdurend wijzigende omstandigheden' waarin zij moesten opereren, en het succes van die strategie, gemeten aan bedrijfsresultaten. (9) Voor de bedrijfstak als geheel zijn die spectaculair: in de tweede helft van de twintigste eeuw verdubbelde de jaarlijkse productie, en die werd gerealiseerd door een afnemend aantal grote bedrijven.

De invalshoek van de bedrijfsstrategie levert een buitengewoon boeiend betoog op. Je zou verwachten dat juist een bedrijfstype als de papierindustrie, die investeert in zeer kostbare machines en waar omvangrijke fusies worden gesloten, bij uitstek een strategie voor de lange termijn zal ontwikkelen. Dat blijkt in het grootste deel van de twintigste eeuw niet het geval te zijn. 'Vaak had het beleid ... een impulsief en spontaan karakter en werden kansen die zich aandienenden benut.' Sterker nog: vasthouden aan een strategie kon fataal zijn. Het faillissement van Van Gelder in 1981 was volgens Bouwens voor een belangrijk deel aan gebrek aan flexibiliteit te wijten. Dat neemt niet weg dat er in de ondernemersbeslissingen een duidelijk patroon te onderkennen is en dat papierbedrijven meestentijds opvallend overeenkwamen in het beleid dat ze voerden. Dat beleid werd bepaald door de ontwikkeling van de markt, regulering en stimulering door de overheid en onderlinge afspraken tussen de ondernemers.

Na een korte fase van wederopbouw, waarin er grote problemen waren met de grondstofvoorziening, groeide de markt spectaculair, tot midden jaren zestig, toen verzadigingsverschijnselen zichtbaar werden en de internationale concurrentie toenam als gevolg van de Europese samenwerking en de opkomst van Scandinavische producenten. De recessie van de jaren zeventig, de milieuwetgeving die toen werd ingevoerd en het negatieve imago dat de papierindustrie, als grote milieuvuiler, kreeg, brachten de bedrijfstak in zwaar weer. In de jaren tachtig trok de markt weer aan en volgde een nieuwe gouden periode.

Het overheidsbeleid had over het geheel genomen een stimulerende rol, meent Bouwens, al werd er in de directiekamers natuurlijk veel op gemopperd. Zo steunde de overheid in de jaren na de oorlog de verwerving van grondstoffen door internationale handelsbesprekingen, zorgde de geleide loonpolitiek voor lage arbeidskosten en beschermde en subsidieerde de regering in de moeilijke jaren zeventig de papier- en kartonsector, wat onder meer leidde tot een geslaagde herstructurering van de kartonindustrie in Groningen. Verscheidene papierbedrijven hadden hun overleven van de recessie aan dit beleid te danken.

Veel aandacht besteedt Bouwens aan de verschillende vormen van samenwerking tussen de papierbedrijven, waarbij de Vereniging van Nederlandse papier- en kartonfabrieken (VNP) een belangrijke bemiddelende rol speelde. In de jaren vijftig, toen de overheidsregulering minder werd, nam het aantal, vaak geheime, afspraken tussen papierbedrijven navenant toe. Deze dienden vooral om de prijsconcurrentie in deze sterk geconcentreerde bedrijfstak te beperken en gezamenlijke belangen te behartigen. Toen de markt verzadigd raakte, midden jaren zestig, was een nieuwe ronde van investeringen in kostbare papiermachines nodig om de kosten te drukken door schaalvoordelen, maar het risico was natuurlijk overproductie. De VNP onderhandelde met de overheid over het anti-kartel-, milieu- en arbeidsomstandighedenbeleid. En gezamenlijk werd gewerkt aan het vergroten van de oud-papier-toevoer, teneinde de branche minder afhankelijk te maken van buitenlandse grondstoffen. De meest verregaande vorm van samenwerking was natuurlijk fusie. In de recessie van de jaren zeventig nam die vooral de vorm aan van diversificatie, teneinde de risico's te spreiden. Toen de markt in de jaren tachtig weer aantrok kozen de bedrijven, net als in andere sectoren, voor een 'return to core business' en verdere innovatie van het productieapparaat. De hoge kosten daarvan en de scherpe onderhandelingen over grondstoffen werkten in het voordeel van zeer grote bedrijven, die

vooral in het buitenland gevestigd waren. Dat verklaart de voortgaande concentratie, die ertoe leidde dat aan het begin van de ééentwintigste eeuw het grootste deel van de papierproductie in Nederland in handen was gekomen van bedrijven in het bosrijke buitenland, waar de grondstoffenvoorziening verzekerd was.

Bouwens heeft een gedegen en goed toegankelijk werk geschreven, gebaseerd op een grote hoeveelheid statistisch materiaal, dat helder wordt gepresenteerd, in combinatie met beleidsstukken uit bedrijfsarchieven en archieven van de overheid. Het centraal stellen van de bedrijfsstrategie brengt natuurlijk wel beperkingen met zich mee. We leren vrijwel niets over het bedrijf als werkgemeenschap. Zo lezen we dat in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de productiviteit onder meer werd opgevoerd door arbeiders op zaterdag langer te laten werken en 's maandags vroeger te laten beginnen, tegen de CAO-afspraken in. Van protest vernemen we niets. Dat zegt wel iets over mentaliteit en omgangsvormen van werklieden en ondernemers in die tijd. En wat betekende de grote onzekerheid over de beslissingen in de directiekamers voor dorpen als Eerbeek en Oude Pekela, die vrijwel geheel van papier en karton afhankelijk waren? Daarover kunnen nog mooie boeken geschreven worden.

Dick van Lente

H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001, IISG Studies + Essays XXXII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001, 369 blz., €58,40, ISBN 90 6861 209 3).

De auteur wil met deze dissertatie nieuwe wegen in de arbeidersgeschiedenis inslaan. De oude arbeidersgeschiedenis veronderstelde als te vanzelfsprekend dat loonarbeiders zich collectief als klasse manifesteerden door zich te organiseren en actie te voeren. Wals gaat ervan uit dat collectieve actie of organisatie geen noodzakelijke, maar slechts een mogelijke keuze was uit een repertoire van strategieën om de levensomstandigheden, het bestaan, te verbeteren. Of gekozen werd voor collectieve actie hing af van een reeks van factoren, met name de (on)mogelijkheid om op andere wijze, individueel of in gezinsverband, lotsverbetering te bewerkstelligen. Omdat bestaanszekerheid meestal in het kader van een gezin of huishouden werd nagestreefd, kan Wals hiermee aansluiten bij het sociaal-historisch onderzoek naar gezinsstrategieën. Hoewel het bestaan volgens hem niet alleen in materiële zin moet worden opgevat — het verwerven van (zelf)respect hoort er bijvoorbeeld evenzeer bij —, staat de economische kant van het beroeps- en gezinsleven toch centraal. De verbindende schakel tussen deze levenssferen is het inkomen dat voor of door het gezin werd verdiend.

Op basis van deze uitgangspunten, die overigens ook centraal staan in het onderzoekprogramma van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Wals is daar adjunct-directeur), onderzoekt hij de bestaansstrategieën van Amsterdamse bouwvakarbeiders in het eerste kwart van de vorige eeuw. Hij verdeelt zijn onderzoek in drie delen. In het eerste deel behandelt hij het bouwbedrijf, de organisatie daarvan, de arbeidsverhoudingen, de bouwconjunctuur, en de rol van de ondernemers en de overheid. Het accent ligt op de bestaansrisico's die arbeid in de bouwvakken meebracht. De bestaanszekerheid van bouwvakarbeiders was niet groot door de conjunctuurgevoeligheid en het ongeregelde van het bouwbedrijf. Wals beschrijft uitgebreid hoe het karakter en de organisatie van de bedrijfstak veranderde en wat daarbij de rol van de patroonsorganisaties en de overheid was. Drie ontwikkelingen hadden invloed op de bestaanszekerheid: de opkomst van de speculatiebouw en de aannemerij als overheersende